

УДК 330.101 (477)

О. А. Мазур

*Ужгородський національний університет,
Інститут економіки і міжнародних відносин, Україна*

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, ФОРМИ ЇЇ ПРОЯВУ ТА ОБСЯГИ

Досліджено особливості тіньової економіки в Україні, причини її появи, розглянуто чинні методологічно-аналітичні підходи до оцінки рівня тіньової економічної діяльності, визначено форми прояву тіньової економіки в реальному житті, а також накреслено можливі напрями детінізації економіки.

Ключові слова: тіньова економіка, методично-аналітичне забезпечення, причини тінізації економіки, методи оцінки рівня тіньового сектору, обсяги тіньової економіки.

Исследованы особенности теневой экономики в Украине, причины ее появления, рассмотрены методично-аналитические подходы к оценке уровня теневой экономической деятельности, определены формы существования теневой экономики в реальной жизни, а также выявлены возможные направления детенизации экономики.

Ключевые слова: теневая экономика, методико-аналитическое обеспечение, причины тенизации экономики, методы оценки уровня теневого сектора, объемы теневой экономики.

The articles scrutinizes the distinctive features of the shadow economy in Ukraine and determines its main causes; it further reviews the existing methodological and analytical approaches to the assessment of the level of shadow economy activities and defines the forms of the appearance of the shadow economy in the real life, identifying the possible directions of the unshadowing of economy.

Keywords: shadow economy, methodical and analytical instruments, causes of the shadow economy, methods of assessing the level of the shadow sector permeation, scale of the shadow economy.

Тіньова економіка в Україні стала однією із більших не лише фінансово-економічних, а й суспільних проблем. А оскільки вона зачепила чи не всі сфери діяльності та подолати її лише адміністративними заходами неможливо, то вважаємо за потрібне визначити причини, форми вияву, наслідки та обсяги тіньової економічної діяльності, а також обґрунтувати думку про те, що політика детінізації має базуватися на принципах заохочення до ведення легального бізнесу та усунення тих адміністративно-регуляторних бар'єрів, які гальмують діяльність суб'єктів господарювання.

Окреслена проблематика звужує коло вчених-дослідників. Так, теоретико-аналітичні аспекти основних передумов високого рівня тінізації національної економіки належать окремим науковцям, зокрема Л. М. Фільштейну, котрий визначив форми прояву тіньової економіки в реальному житті, її причини та методи боротьби з цим негативним явищем [1]; І. Ю. Приварниковій, яка з'ясувала причини, що викликають збільшення тіньового сектора в Україні періоду кризи [2]; Т. А. Тищуку, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванову, котрі у спільному доробку виокремили чинники тінізації економіки України та надали їм аналітичного обґрунтування [3], а також О. В. Приймак [4], із пропозицією соціально-економічного підходу до причин виникнення тіньової економіки в Україні та інші.

Існують напрацювання щодо форм вияву тіньової економіки, наслідків тінізації, а також особливостей та напрямів детінізації економіки як складової стратегії реформ. Чимало уваги цим питанням приділив завідувач відділу макроекономічного

прогнозування та дослідження тіньової економіки Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) Т. А. Тищук, а також учені Ю. М. Харазішвілі, А. В. Іванов; Л. М. Фільштейн, І. Ангелко [6], Ю. С. Нехайчук [7] та ін.

Метою нашої роботи є виокремити ключові чинники високого рівня тінізації економіки України, а також методологічно-аналітичне підґрунтя оцінки динаміки зміни рівня тіньової економіки в Україні за тривалий період часу, з метою накреслення шляхів детінізації сфер економічної діяльності.

Для розв'язання завдань дослідження доцільно з'ясувати зміст економічної категорії «тіньова економіка». Так, відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, під тіньовою економікою розумітимемо незареєстровану в установленому порядку економічну діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо) [8].

Традиційно причиною тінізації економіки вважають надмірний податковий тягар, але цей підхід неповні мірою відтворює причини тінізації. В Україні загальне податкове навантаження на підприємство у 2010 р. склало 55,5 % (у тіньовій економіці – 55,1 %). Це досить високий показник. Але у Франції, наприклад, він найбільший серед європейських країн і складає 65,8 %, в Австрії податкове навантаження дорівнює 55,5 %, у Швеції – 54,6 % [3, с. 14–15]. Водночас масштаби тіньової економіки в країнах Європи сягають лише 10–25 %, зокрема: у Росії – 46,9 %, у Румунії – 36,4 %, у Польщі – 26,7 %, у Греції – 26,0 %, у Іспанії – 20,2 %, у Норвегії – 16,3 %, у Німеччині – 15,4 %, у Франції – 13,2 %, у Великобританії – 10,9 % [5, с. 268].

Отже, оподаткування не можна вважати першопричиною тінізації економіки, відповідно, зниження податкового навантаження необов'язково зменшить тінізацію. У Греції, наприклад, податкове навантаження на підприємства дорівнює майже 47 %, але рівень тінізації в цій країні більший, аніж у середньому по Європі, і дорівнює близько 25 % [3, с. 14–15].

Через це автор переконаний, що причин існування тіньової економіки існує декілька, тому здійснено спробу їх часткового групування (табл. 1).

Отже, основними передумовами високого рівня тінізації національної економіки залишається неефективний інституціональний базис регулювання підприємництва та незадовільні умови здійснення підприємницької діяльності.

Таблиця 1

Основні причини виникнення «тіньової» економіки

Причини	Трактування
1	2
<i>Акцентування соціально-економічних причин виникнення тіньової економіки (автор підходу О. В. Приймак, див. [4])</i>	
Правові	недосконале та нестабільне податкове законодавство; відсутність узгодженості багатьох податкових законів із раніше прийнятими законодавчими актами тощо
Політичні	через регуляторну функцію податків держава проводить вигідну для неї соціальну або економічну політику
Організаційні	недоліки у взаємодії органів податкової міліції, податкового контролю та інших контрольних і правоохоронних органів

Продовження табл. 1

1	2	
Економічні	платник податків порівнює економічні наслідки ухилення від сплати податків та санкції, які призначаються в цьому випадку. Чим вища податкова ставка й нижчий розмір санкцій, тим вищою стає економічна мотивація ухилення від сплати податків	
Технічні	існування багатьох самостійних інститутів, які стихійно створюються та формуються тоді, коли виникає необхідність; існування великої кількості актів місцевого та регіонального законодавства, які часто суперечать чинним законам; складність техніко-юридичних конструкцій нормативно-правових актів тощо	
Моральні	несприйняття чинної податкової системи та негативне ставлення до неї; низький рівень правосвідомості та правової культури громадян; корислива мотивація	
<i>Порівняння спільних та відмінних поглядів у підходах авторів [9] та [3]</i>		
	<i>Акцентування фінансово-економічних чинників мінізації в різних сферах економічної діяльності (автор підходу А. В. Ткаченко, див. [9])</i>	<i>Аналітичне оцінювання чинників мінізації національної економіки на підставі розрахунків для моделей явищ (автори підходу Т. А. Тищук, Ю. М. Харзівівілі, О. В. Іванов, див. [3])</i>
Відсутність повноцінного ринкового середовища	повільне здійснення економічних перетворень; неузгодженість державної економічної політики з інтересами значної кількості господарюючих суб'єктів	
Недостатність організаційно-інституційного забезпечення економічної політики та механізмів антикорупційного законодавства	силові й адміністративні заходи, реалізовані державою для протидії тінзації економіки, не приносять очікуваного позитивного результату через збереження несприятливого підприємницького клімату в Україні	за даними міжнародної неурядової організації «Transparency International», Індекс сприйняття корупції в Україні у 2010 р. становив 2,4 пункту, що відповідає 134 місцю в рейтингу серед 178 країн світу. За даними Глобального барометра корупції, кожний третій житель України у 2010 р. давав хабара, у тому ж році в цій дії зізналися 34 % опитаних, що свідчить про негативні тенденції. У 2010 р. свідками корупції стало у 1,5 рази більше громадян, ніж раніше. Спостережено й позитивну тенденцію: 7 з 10 осіб готові повідомити про випадки корупції (проти 4 у 2009 р.), що свідчить про готовність населення підтримати дії уряду в боротьбі з корупцією. Проте 60 % населення країни заходи, які проводить уряд щодо протидії корупції, вважає неефективними
Неефективність управління державною власністю і захисту прав власників	тіньовий сектор найчастіше експлуатує промислові потужності державних підприємств, зумовлюючи їхнє некомпенсоване прискорене зношування й позбавляючи державу належних доходів. Недостатньо захищені права власників та інвесторів таких підприємств, приводять до того, держава і приватні власники не отримують належних доходів від інвестованого капіталу	
Системні вади податкової системи	чинну податкову систему зосереджено фактично на максимальному залученні надходжень до бюджету (надмірний податковий тиск), без урахування можливих негативних наслідків такого тиску на суб'єкти господарювання та громадян. За оцінками експертів Світового банку, після запровадження Податкового кодексу система адміністрування податків залишається складною через існування низки податкових пільг	

1	2
Незбалансованість державної регуляторної політики	суперечливість між законодавчою та нормативно-розпорядчою базою в окремих секторах, дублювання їх. Це свідчить про низький рівень структурних компонентів індексу економічної свободи та зростання тінізації. Так для України (2010 р.) характерні такі показники економічної свободи: свобода торгівлі – 85,2 %, фіскальна свобода – 77,3 %, монетарна свобода – 63,2 %, свобода праці – 50 %, свобода бізнесу – 47,1 %, участь уряду – 32,9 %, фінансова свобода – 30 %, право власності – 30 %, свобода від корупції – 30 %, свобода інвестицій – 20 % [3, с. 17]
Недосконалість бюджетної політики	формування бюджетних показників на основі застарілої податкової бази призводить до суттєвих розбіжностей між прогнозованими і фактично досягнутими макроекономічними показниками
Деформація структури зайнятості	у тіншовому секторі відсутні гарантії працевлаштування, оплати праці й соціального страхування, безпеки праці, створюються додаткові умови для втягування значної частини населення в кримінальні відносини
Недоліки в діяльності судової влади	неефективний механізм виконання судових рішень; посилення тенденції щодо протиправного використання механізмів судових рішень для перерозподілу ресурсів
Корупція та високий рівень злочинності	через непрозорість системи відносин між суспільством та державою формуються та ефективно діють корупційні ринки державних послуг та суспільних благ. За експертними оцінками, організована злочинність та торгівля незаконними товарами формують близько третини світових тіншових фінансових потоків Так, загальна кількість зареєстрованих в Україні злочинів у 2010 р. збільшилася на 14,9 %, засуджених – на 15,2 %, кількість осіб, призначених до адміністративної відповідальності, – на 6,9 %

Джерело: авторська розробка.

Необхідно відзначити, що аналіз тенденцій тінізації економічної діяльності в Україні має засновуватися на кількісних оцінках обсягу тінізації економіки.

Два методи розрахунку тіншової економіки з чотирьох, які використовує Мінекономрозвитку, показали зростання тінізації, один – незмінність її рівня і лише монетарний метод показав детінізацію економіки [10].

Дослідження свідчать, що переважання оцінок щодо зростання рівня тіншової економіки за окремими методами вплинуло на зростання інтегрального показника рівня тіншової економіки на 0,4 в. п. (порівняно із I кварталом 2011 року). Але для визначення номінального рівня використовують лише цілий показник, значення якого залишилося незмінним порівняно із оцінками I кварталу 2011 року – 34 % (рис. 1). Використання лише цілих цифр при оцінці рівня тінізації національної економіки пов'язано із тим, що цей показник є аналітично-розрахунковим, через це приблизним і неможливим для перевірки.

Отже, рівень тіншової економіки в Україні у I кварталі не змінився порівняно із аналогічним періодом минулого року і склав 34 % від рівня офіційного ВВП.

Але низка ризиків щодо зростання тінізації економіки в майбутньому залишається. Вони пов'язані з відновленням рецесійних процесів у країнах Єврозони та збереженням значних фінансових (боргових) проблем на зовнішніх ринках, що у випадку їхнього поширення може спричинити різке сповільнення темпів економічного зростання і в Україні. Також високими залишаються внутрішні ризики дестабілізації економічної ситуації, серед яких найбільшими є збільшення негативного сальдо поточного рахунку платіжного балансу, зростання девальваційних очікувань та низька кредитна активність.

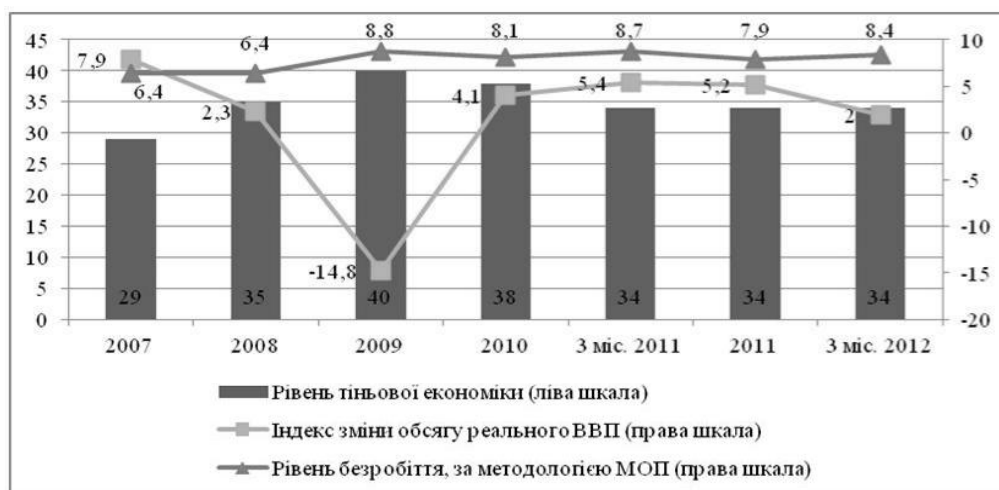

Рис. 1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні, % від обсягу офіційного ВВП, темпи приросту/зниження рівня реального ВВП, % до попереднього року, та рівень безробіття (за методологією МОП) у період 2007–І квартал 2012 року (джерело: [8; розрахунки 10; 11])

З огляду на негативну тенденцію тінізації автор відобразив обсяги тіньової економіки, розраховані різними методами (рис. 2).

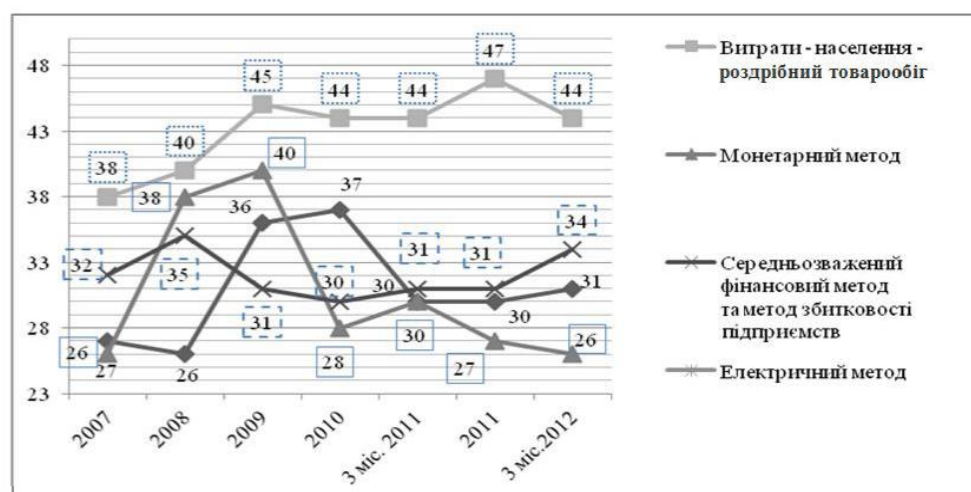

Рис. 2. Динаміка рівня тіньової економіки за окремими методами, % від обсягу офіційного ВВП (джерело: [8; розрахунки 10; 11])

Так, показник рівня тіньової економіки, розрахований як середньозважений показник за фінансовим методом та методом збитковості підприємств, у січні–березні 2012 року зріс на 3 в. п. проти відповідного періоду попереднього року і склав 34 % від рівня офіційного ВВП. Рівень тіньової економіки, розрахований за електричним методом, зріс на 1 в. п. і склав 31 % від рівня офіційного ВВП. Показник рівня тінізації національної економіки відповідно до методу «витрати населення – роздрібний товарообіг» залишився на рівні I кварталу 2011 року і склав 44 %.

І лише монетарний метод засвідчив зниження рівня тіньової економіки в Україні у січні-березні 2012 року. За цим методом аналізований показник скоротився на 3 в. п. і склав 26 % від рівня офіційного ВВП.

Варто зазначити, що різновекторність тенденцій зміни обсягу тіньової економіки за різними методами вказує на те, що кожен метод розрахунку охоплює певну сферу національної економіки (відповідно з різною часткою в ній нелегального сектору), а тому лише інтегральний показник рівня тіньової економіки може служити комплексним індикатором такого явища, як тіньова економіка [10].

Наведена автором аналітика свідчить, що простежується чіткий взаємозв'язок між причинами виникнення тіньової економіки, формами її прояву в реальному житті, наслідками від її присутності та виокремленням напрямів подолання тіньових проявів з метою усунення факторів, що негативно впливають на економіку України (табл. 2).

Таблиця 2

**Взаємозв'язок форм прояву, наслідків присутності «тіні»
в економіці України та напрямів її детінізації**

№ п/п	Форми прояву тіньової економіки через механізми одержання тіньових доходів	Наслідки присутності тіньової економіки	Шляхи детінізації сфер економічної діяльності
1	2	3	4
1	Приховування громадянами від оподаткування реальних доходів, а також підприємствами доходів і прибутків	Скорочення податкових надходжень до бюджету	У контексті реалізації Програми економічних реформ пріоритетними в детінізації економіки повинні стати: 1) Загальні напрями: – детінізація фінансових потоків; – легалізація ринку праці; – детінізація земельних відносин; 2) Конкретні напрями: – підвищення позиції України в міжнародному рейтингу простоти ведення бізнесу за показником «сплата податків» не менше ніж на 30 позицій до кінця 2014 р.; – зниження частки тіньової економіки до кінця 2014 р. на 30 % порівняно з рівнем 2010 р.; – скорочення частки тіньових платежів у системі медичного обслуговування з 10–15 % до 5–7 % тощо
2	Вилучення з обігу різниці між офіційними й реальними цінами на товари й послуги	Погіршення умов існування соціального сектору країни	
3	Корупція. Незаконна приватизація державної власності	Підкуп чиновників і державних діячів усіх рівнів і як наслідок недовіра до органів державної влади	
4	Випуск необлікованої продукції та її реалізація; надання неврахованих послуг	Скорочення обсягів офіційного виробництва; вивільнення працівників	
5	Кримінальний промисел (рекет, наркобізнес, проституція, розкрадання та грабунки)	Криміналізація суспільства	
6	Нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції (контрабанда)	Підрив довіри інвесторів як зовнішніх, так і внутрішніх	
7	Нелегальний експорт капіталів	«Перетікання» капіталу за кордон та зменшення обсягів інвестицій в економіку	
8	Фінансове шахрайство	Дискримінація суб'єктів господарської діяльності	
9	Дрібні розкрадання на державних, акціонерних і колективних підприємствах	Втрата промислового та інтелектуального потенціалу нації	

1	2	3	4
10	Тінізація земельних відносин	Стихійність процесів концентрації землі; незаконне захоплення земель і зміна їхнього цільового призначення; істотний обсяг перепрофілювання сільськогосподарських угідь та їх стихійна забудова; стихійний розвиток процесів оренди та купівлі-продажу землі в непрозорий спосіб тощо	

Джерело: [1, с. 191–192; 6, с. 110; 7, с. 24; 3, с. 38–39; 14].

Спираючись на пропозиції А. В. Ткаченко, вважаємо, що для реалізації процесу детінізації економіки необхідно враховувати позитивний досвід розвинутих країн, а також діяти системно й комплексно, а саме:

1. Заборонити господарську діяльність для тих фізичних осіб, які раніше вчинили серйозний податковий злочин (досвід Польщі).

2. Посилити роль державних спеціальних служб у контролі за поширенням тіньової економіки в країні та їхню взаємодію із державною структурою в цілому. Так, у США співробітники служб безпеки, таких як ФБР та ЦРУ, часто є співробітниками відомих американських концернів і корпорацій, таким чином контролюючи їхню діяльність. Схожі функції повинні виконувати співробітники Служби безпеки України.

3. Обмежити проведення експортно-імпортних операцій національними суб'єктами господарювання з компаніями в офшорних зонах (досвід Франції). Здійснення експортно-імпортних операцій за участю офшорних компаній уможлиблює в деяких випадках завищення або заниження ціни на товари порівняно зі світовими і таким чином ухиляння від сплати податків та отримання додаткового прибутку на різниці в цінах.

4. Україні для боротьби з корупцією як основним чинником розвитку тіньової економіки необхідно підвищити рівень довіри громадян до влади, посилити незалежність судів, віддавши їх під громадський контроль, посилити покарання за хабарництво (досвід Великобританії) [9, с. 50].

5. Вступити до міжнародних організацій, що ведуть боротьбу з відмиванням грошей, таких як: Азійсько-Тихоокеанська група (APG), Група країн Карибського басейну (CFATE), Група країн Південної та Східної Азії (ESAAMLG) та Комітет експертів Ради Європейського співтовариства (досвід ЄС). Крім того, Україні необхідно посилити співробітництво з організацією «Інтерпол» для розслідування діяльності транснаціональних організованих кримінальних угруповань в економічній сфері всіх країн та для отримання потрібної інформації для співпраці з країнами світу [2, с. 166].

Висновки.

Отже, узагальнюючи, на жаль, потрібно зазначити, що в Україні громадяни не виявляють довіри до органів влади, а навпаки, у відносинах держава-суспільство простежується так звана «прірва» між державними інтересами й розумінням власних

інтересів кожним громадянином. Ціла низка причин, зокрема відсутність стабільного законодавства, високий рівень корумпованості державних службовців, недосконала податкова політика, соціально-економічна криза, а також наслідки радянського життя, призвела до створення сприятливих умов для розвитку «тіні» та її проникненню в тих чи в тих формах у всі сфери економіки.

Оскільки широкі верстви населення України працюють в тіньовій економіці вважаємо за потрібне послідовно, рішуче та комплексно реформувати всі сфери економіки. А з метою пошуку шляхів детінізації фінансових потоків, легалізації ринку праці та детінізації земельних відносин і надалі вивчати окреслені проблеми.

Бібліографічні посилання

1. **Фільштейн Л. М.** Фінансово-економічні проблеми тіньової економіки в Україні та шляхи її легалізації / Л. М. Фільштейн // Наукові праці Кіровоградського нац. тех. ун-ту. – 2012. – С. 191–192.
2. **Приварникова І. Ю.** Тіньова економіка України: причини, обсяги та шляхи їх зниження / І. Ю. Приварникова, К. В. Степанюк // Держава та регіони. Сер. «Економіка і підприємництво». – 2010. – № 2. – С. 163–167.
3. **Тишук Т. А.** Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доповідь / Т. А. Тишук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; [за заг. ред. Я. А. Жаліла]. – К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2011. – 96 с.
4. **Приймак О. В.** Соціально-економічні причини виникнення тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Startp/2009_42/files/42_20Priymak.pdf
5. **Лісовий А. В.** Методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки / А. В. Лісовий, С. В. Кирпа // Збірник наукових праць Національного ун-ту державної податкової служби України. – 2011. – № 1. – С. 267–275.
6. **Ангелко І.** Тіньова діяльність як джерело доходу: основні форми вияву / І. Ангелко // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2 (27). – С. 108–115.
7. **Нехайчук Ю. С.** Про вплив тіньової економіки на соціально-економічний розвиток / Ю. С. Нехайчук // Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції : науково-практичний журнал. – Сімферополь, 2010. – № 2 (7). – С. 24–28.
8. Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки : наказ Міністерства економіки України № 123 від 18.02.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.nau.ua/doc/?code=v0123665-09>
9. **Ткаченко А. В.** Тіньова економіка та її вплив на економічну систему / А. В. Ткаченко // БізнесІнформ. Сер. «Економіка: механізм регулювання економіки». – 2012. – № 10. – С. 47–51.
10. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України : офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/>
11. Державна служба статистики України : офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : Програма Президента України від 02.06.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_2.pdf

Надійшла до редколегії 31.12.2013